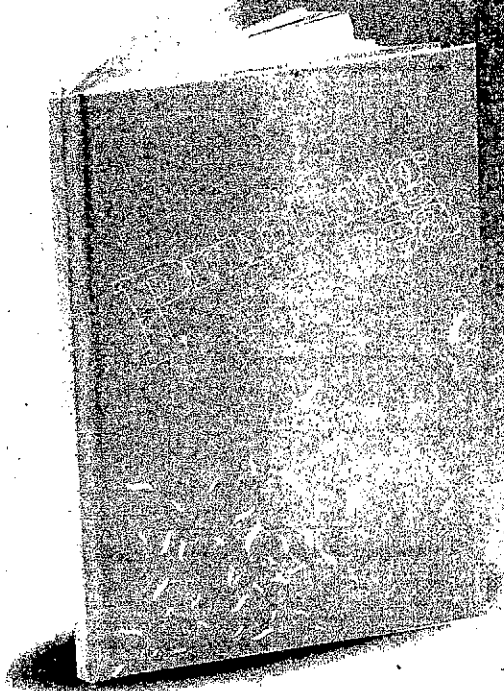

ISSN 2394-5303

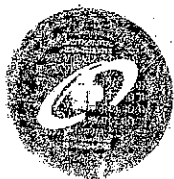
International Multilingual Research Journal

Printing Area

Vol-06, April 2018

Editor

22

ग्रामीण भागातील उपभोग प्रवृत्ती निर्धारित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास: विशेष संदर्भ जालना जिल्हा

प्रा. खंडू मल्हारी नवखंडे

सहायक प्राध्यापक,

मॉडेल कॉलेज, घनसावंगी, जि. जालना

डॉ. बी. आर. गायकवाड

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

अंकुशराव टोपे महाविद्यालय, जि. जालना

गोष्टवारा:

प्रस्तुत शोध निबंधात ग्रामीण भागातील उपभोग प्रवृत्ती निर्धारित करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी जालना जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. अभ्यास क्षेत्रातील उपभोग पातळी प्रभावित करणाऱ्या काही निवडक चलनांचा विचार करण्यात आला आहे आणि या चलनांच्या संदर्भातील माहिती ही प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांच्या माध्यमातून एकत्रित केलेली आहे. प्राथमिक माहिती गोळा करण्यासाठी अभ्यास क्षेत्रातील ५० उत्तरदात्यांची यादृच्छिक पध्दतीने निवड करून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती गोळा केली आहे. गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आला. यात साधे बहुविध प्रतिपगमन प्रतिमान विश्लेषण वापरण्यात आले. यातून असे निष्पन्न झाले की, चालू उत्पन्न, भविष्यकालीन अपेक्षित उत्पन्न व तरल संपत्ती यांचा उपभोगाशी धनात्मक संबंध आढळून आला. तर भविष्यकालीन निवृत्ती निधी व बँक ठेवी यांचा उपभोगाशी ऋणात्मक संबंध आढळून आला. यातून असे निदर्शनास आले

की, चालू उत्पन्न, भविष्यकालीन अपेक्षित उत्पन्न, तरल संपत्ती व बँक ठेवी हे उपभोग निर्धारणातील महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. त्यामुळे अभ्यास क्षेत्रातील उपभोग पातळी वाढविण्यासाठी चालू उत्पन्नात वाढ करण्यात यावी. तसेच बँकातील ठेवीवरील व्याजदर वाढ करून उपभोग पातळी कमी करता येऊ शकते. प्रस्तावना:

टिकारु व नाशवंत उपभोग्य वस्तू सेवावर केलेल्या खर्चाचा उपभोग खर्च असे म्हणतात. टिकारु उपभोग्य वस्तूत टि. व्ही., रेडिओ, फ्रिज, फर्निचर इत्यादीचा समावेश होतो. तर नाशवंत उपभोग्य वस्तूत धान्य, भाजीपाला, दूधजन्य पदार्थ, कपडे, साबण, किराणा, दंतमंजन इत्यादीचा समावेश होतो. सेवा यामध्ये डॉक्टर, वकिल, मेकॅनिकल इत्यादींनी पुरविलेल्या सेवांचा समावेश होतो. वरील व्याख्येवरून असे निदर्शनास येते की, उपभोग फलन हे उपभोग व विनिमय योग्य उत्पन्न यातील संबंध दर्शविते.

सनातनवाद्यांच्या मते, इतर परिस्थिती कायम असतांना कुटुंब बचतीपेक्षा उपभोगास प्राधान्य देते. कारण वस्तु व सेवांच्या सेवनातून मानवी गरजा भागविल्या जातात. पुढे जाऊन ते असे विधान करतात की, उपभोगाच्या बचत केल्यास त्यांना बक्षिस रूपाने व्याज मिळणार असेल तरच ते बचत करतात. व्याजदर अधिक असल्यास उपभोगापेक्षा बचत वाढवितात व व्याजदर कमी असेल तर बचती कमी करून उपभोगास प्राधान्य देतात. थोडक्यात, उपभोग व बचत व्याजदरावर अवलंबून असतात. परंतु केन्स यांनी सर्वप्रथम सनातनवाद्यांच्या विचारांचे खंडन केले आणि असे मत मांडले की, उपभोग खर्च हा प्रामुख्याने उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असतो. व्याजदराचा उपभोगावर परिणाम होत नाही.

केन्स यांनी उपभोग फलनाची संकल्पना मांडून आर्थिक विश्लेषणात मोलाची भर घातली आहे. यासाठी त्यांनी उपभोग विषयक मानसशास्त्रीय सिद्धांत मांडला. या सिद्धांतानुसार, "समाजाचे मानसशास्त्र असे असते की, जेव्हा एकूण विनियोग उत्पन्नात वाढ होते तेव्हा एकूण उपभोग खर्चात होणारी वाढ उत्पन्न वाढीच्या तुलनेत कमी असते." म्हणजेच व्यक्ती आपल्या

मिल्टन फ्रिडमन यांनी १९५७ मध्ये उपभोगाच्या संदर्भात स्थायी उत्पन्न परिकल्पना (PIH) मांडली. या परिकल्पनेनुसार उपभोग खर्च हा विनियोग्य उत्पन्नाचे फलन नसून स्थायी उत्पन्नाचे फलन आहे. स्थायी उत्पन्न म्हणजे दीर्घकाळात उपभोक्त्याला अपेक्षित असलेले उत्पन्न होय. फ्रिडमनच्या मते, तात्पुरत्या उत्पन्नाचा उपभोगावर परिणाम होत नाही.

१९६३ मध्ये अँडो आणि मोडीग्लिनी यांनी 'जीवन चक्र परिकल्पना' मांडली. ही परिकल्पना उपभोक्त्याच्या संतोष कमालीकरण वर्तनावर आधारित आहे. या परिकल्पनेनुसार उपभोग फलन ठरविणारा संपत्ती हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. यांच्या मते, बचत करण्याचा प्रमुख हेतू असतो की आयुष्यभर मिळणाऱ्या उत्पन्न साधनांचा योग्य वापर करून अपेक्षित उपभोग पद्धती साध्य करणे या पायाभूत तत्त्वावरच हे गृहितक आधारलेले आहे. या परिकल्पनेच्या स्पष्टीकरणासाठी जीवनाचे तीन भागात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. आयुष्याचा सुरुवातीचा कालखंड ज्यावेळी उपभोग खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो. मध्य कालखंडात बचत करून संपत्ती वाढवली जाते. कारण जीवनाच्या उतारवयात उपभोग घेता यावा. ही परिकल्पना मांडत असतांना मोडीग्लिनी यांनी काही गृहिते लक्षात घेतली आहेत. जसे, किंमती स्थिर असतात. व्याजदर स्थिर असतात. या गृहितावरून या परिकल्पनेवर टीका करण्यात आल्या.

वरील सर्व अभ्यासांमध्ये ग्रामीण भागातील उपभोग प्रवृत्ती व निर्धारक घटकांचा अभ्यास केला गेला नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधात जालना जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील उपभोग प्रवृत्ती व निर्धारक घटक यांचे परिक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती:

संशोधन व्याप्ती: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी जालना जिल्ह्याची निवड करण्यात आलेली आहे. जिल्ह्यातील निवडक गावांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आलेली आहे.

माहिती संकलन: सामग्री संग्रहणासाठी प्राथमिक व दुय्यम या दोन्ही सामग्री संग्रहण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक सामग्री संग्रहीत कण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून संशोधन क्षेत्रातील

५० उत्तरदात्याकडून प्राथमिक माहिती संग्रहीत करण्यात आली आहे. या ५० उत्तरदात्याची निवड ही यादृच्छिक पद्धतीने करण्यात आली. दुय्यम सामग्री संग्रहणासाठी वेगवेगळी संदर्भ पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके तसेच शासनाद्वारे प्रसिद्ध केलेल्या अहवालांचा वापर करण्यात आला. प्राथमिक माहिती संकलनामध्ये ग्रामुख्याने उपभोग खर्च, उत्पन्न, संपत्तीचे मूल्य, बचतीचे मूल्य, अपेक्षित उत्पन्न, अपेक्षित निवृत्ती वेतन, बँक ठेकी इत्यादी माहिती गोळा करण्यात आली. त्याच बरोबर कुटुंबाचा आकार, वय, व्यवसाय, शिक्षण इत्यादी माहिती देखील गोळा करण्यात आली.

विश्लेषण पद्धती: संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी गुणात्मक व संख्यात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करतांना तक्ते, वारंवारिता वितरण आणि टक्केवारी तसेच साध्या बहुविध प्रतिपगमनाचा वापर करून ग्रामीण भागातील उपभोग निर्धारित करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

प्रतिमान: निरपेक्ष उत्पन्न परिकल्पना, सापेक्ष उत्पन्न परिकल्पना, जीवन चक्र उत्पन्न परिकल्पना याद्वारे चलाचे वर्गीकरण करून प्रतिपगमन प्रतिमानाची खालील प्रमाणे मांडणी करण्यात आली आहे. $C=f(CI, EIF, EPF, BD, OA)$

$$C = \beta_0 + \beta_1 CI + \beta_2 EIF + \beta_3 EPF + \beta_4 BD + \beta_5 OA + u$$

याठिकाणी,

C = Total Consumption

CI = Current Income

EIF = Expected Income in Future

EPF = Expected Pension Fund

BD = Bank Deposit

OA = Other Assets

β_0 to β_5 is are parameters

माहितीचे प्रस्तुतीकरण आणि विश्लेषण:

Variable	Estimate	Std. error	T-test	Projected B
C	6251.4	2181.2	2.866	0.0098
CI	0.37017	0.11846	3.124	0.0055
EIF	0.00696	0.01001	0.6958	0.4949
EPF	-0.75503	1.0053	-0.7510	0.4618
BD	-0.04925	0.0546	-0.9020	0.3783
OA	0.02061	0.0443	0.4649	0.6472
	$R^2=0.451$	Adjusted $R^2=0.306$		F test=3.12